

1. НАУКА – ПРАКТИЦІ

Петро Михайлович Кухарчук, кандидат наук з державного управління, доцент, професор кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Комунального закладу «Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти», м. Житомир

УДК 351.851:352:378:37.014

Віктор Олександрович Плосков, кандидат історичних наук, професор кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін Комунального закладу «Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти», м. Житомир

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ПРОЦЕСІ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

У статті автори намагаються проаналізувати вплив соціального партнерства у процесі реформування системи освіти в Україні. Охарактеризовано соціальний механізм управління як фактор зовнішнього середовища, що має відповідати вимогам освіти в контексті євроінтеграції.

Ключові слова: професійна освіта, управління освітою, соціальне партнерство, євроінтеграція.

В статті предпринята попытка анализа роли социального партнерства в процессе реформирования системы образования в Украине. Охарактеризован социальный механизм управления как фактор внешней среды, который должен соответствовать требованиям образования в контексте евроинтеграции.

Ключевые слова: профессиональное образование, управление образованием, социальное партнерство, евроинтеграция.

The article presents the analysis of the role of social partnership in the process of education system reforming in Ukraine. The paper characterizes social mechanism of management as a factor of external environment to the education requirements in the context of European integration.

Key words: professional education, education management, social partnership, European integration.

Соціальне партнерство на сучасному етапі реформування системи освіти в Україні є проблемою. Управління освітою, модернізація в умовах динамічних суспільно-економічних змін, впровадження нових механізмів подальшого вдосконалення цієї системи та її ресурсного забезпечення потребують системного вивчення формування соціального партнерства між суб'єктами освітнього процесу та суб'єктами ринкових відносин.

Соціальне партнерство необхідно розглядати як складник системи освіти, що забезпечує реалізацію державних стандартів та освітньо-професійних програм, спрямованих на підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації робітничих кадрів у закладах освіти різних типів, рівнів, форм власності та підпо-

рядкування, а також професійне навчання персоналу на виробництві, навчання безробітних громадян [1].

В Україні сформовано нормативно-правове забезпечення державно-громадських механізмів правління професійною освітою, що ґрунтується на Конституції України, основних положеннях Законів України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про професійно-технічну освіту», «Про внесення деяких законодавчих актів України з питань професійно-технічної освіти», «Про позашкільну освіту», «Про зайнятість населення», Національній доктрині розвитку освіти, а також Концепції розвитку професійно-технічної освіти (професійної) освіти в Україні.

У нових соціально-економічних умовах, для яких характерними є стрімкі зміни на ринку праці, зміни

парадигми управління професійною від державного до державно-громадського, виникає об'єктивна потреба наукового аналізу різних моделей професійного навчання та формування нових моделей як необхідна умова інноваційного шляху розвитку системи освіти.

У дослідженнях українських науковців із проблеми розвитку соціального партнерства А. Колот, С. Українця, Т. Ляшенко, О. Мірошніченко, М. Сороки, Л. Щербак, І. Дубровського [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7] значну увагу приділено пошуку нових підходів до реформування освіти на засадах консолідації зусиль заінтересованих сторін.

Одним із кроків розбудови соціального діалогу (партнерства) на національному рівні є прийняття Закону України «Про соціальний діалог в Україні» [8] та ухвалення Указу Президента України «Про Національну тристоронню соціально-економічну раду» № 347/2011 [9].

Світовий досвід дає змогу пересвідчитись, що досягти суспільного добробуту та підвищити ефективність виробництва можна в умовах соціального миру та співробітництва між найманими працівниками та роботодавцями. Узгодження соціально-економічних інтересів між вказаними суб'єктами, а також між ними і державою, утворює систему суспільних відносин, що отримали у країнах із розвинутою ринковою економікою назву інституту соціального партнерства [10].

Соціальне партнерство у сфері освіти є відносно новою категорією, що виникла у зв'язку зі зміною форм власності у нашій державі, мета якого полягає в особливому виді взаємодії закладів освіти з центральними та місцевими органами виконавчої влади, об'єднаннями роботодавців, профспілок, підприємствами різних форм власності та підпорядкування, органами служби зайнятості, іншими заінтересованими партнерами, спрямованої на узгодження інтересів усіх учасників цього процесу [7].

Поняття «соціальне партнерство» в сучасній науковій літературі науковці визначають (залежно від їх погляду на організаційну форму співпраці закладу з роботодавцями) їх взаємозв'язок і місце в педагогічній системі закладу освіти з метою забезпечення освітнього процесу тими умовами, які забезпечили б якість професійної освіти, відповідно до вимог Державних стандартів освіти та запитів роботодавців. Проте в науково-методичній літературі подано недостатню кількість різних систем соціального партнерства, організаційні форми його реалізації, які не повно визначені його роль і місце в педагогічній системі.

Словосполучення «соціальне партнерство» походить від понять «соціальне» – суспільне, те, що стосується життя людей та їх відносин у суспільстві та «партнер» (від фр. – партія) – учасник спільної діяльності. Функціонування системи соціального партнерства передбачає трьохсторонню співпрацю органів державної влади, підприємців та профспілок, що спрямована на погодження інтересів та розв'язання проблем у соціально-трудовій діяльності людей [11]. Становлення системи соціального партнерства пройшло довгий і складний шлях. Засновниками концеп-

ції соціального партнерства є англійський економіст Дж. С. Міль, французькі економісти Ж. Б. Сей і Ф. Бастиа.

Відносини соціального партнерства мають колективний характер. Їх основа містить колективний інтерес сторін, який виявляється в трьох аспектах: 1) наявності колективного інтересу суб'єктів у сфері застосування найманої праці; 2) наявності колективних відносин у цій сфері; 3) колективній структурі сторін соціального партнерства. Нині більш розвинена система соціального партнерства функціонує у Німеччині, Австрії, Швеції. Трохи менше вона розвинена в США та Японії. Системи соціального партнерства загалом відсутні в слаборозвинених країнах. Термін «соціальне партнерство» набув активно вжитку у практиці регулювання соціально-трудових відносин в Україні наприкінці 1991 року.

У широкому розумінні предметом соціального партнерства може бути будь-яке питання соціально-економічного змісту в суспільному житті, стосовно якого соціальні партнери вважають за потрібне досягти згоди. Тобто соціальне партнерство можна розглядати як принцип діяльності суб'єктів колективних трудових відносин і правовий інститут. Соціальне партнерство як правовий інститут – це комплекс норм, що регламентують відносини між соціальними партнерами – трудовими колективами найманих працівників та їхніми представниками (профспілками та іншими представниками) і роботодавцями та їхніми представниками, а також між об'єднаннями вказаних суб'єктів щодо врегулювання трудових і соціально-економічних відносин, питань професійної освіти у сфері застосування найманої праці та розв'язанні колективних трудових спорів (конфліктів).

В енциклопедії освіти термін «соціальне партнерство» визначено як систему:

1) колективно-договірною регулювання соціально-трудових відносин між соціальними суб'єктами за допомогою розроблення та реалізації спільних соціально-трудових договорів, програм чи угод на визначені терміни;

2) соціально-трудових відносин, що забезпечують оптимальний баланс та реалізацію основних інтересів різних соціальних груп;

3) інструментів і механізмів погодження інтересів учасників виробничого процесу (працівників та роботодавців) [12].

Предметом соціального партнерства є політика в соціально-трудовій сфері та регулювання трудових відносин між сторонами. Мета полягає в забезпеченні інтересів учасників соціально-трудових відносин, вироблення та проведення узгодженої соціально-економічної та соціально-трудової політики. Економісти розглядають соціальне партнерство у двох аспектах: *перший* – координація інтересів і досягнень компромісу на рівні суспільства загалом, *друге* – на рівні відносин всередині галузі, регіону, підприємства, окремими людьми.

З урахуванням вищесказаного запропоновано оновити соціальний механізм управління системою освіти,

а саме: якісна освіта означає, що учні та слухачі отримують основні знання та навички, необхідні для професійної діяльності та повсякденного життя, а також формують бажання і мотивацію вчитися впродовж життя.

Відповідно до європейської парадигми навчання протягом життя, першочерговою метою є стимулювання в учнів бажання та пошуку можливостей вчитися поза навчальним закладом формальної освіти [13].

В умовах стрімкого розвитку постіндустріального суспільства, соціальні механізми управління розвитком освітою мають постійно оновлюватися, а також бути сприйнятливими до динаміки політичних і соціально-економічних процесів.

На нашу думку, важливо визначити зацікавлені сторони та вивчити їхнє ставлення до соціальних проблем, що необхідно розв'язати з урахуванням: суті їхніх інтересів; кроків процесу проведення освітньої політики, на якому вони їх виявляють; ступінь фактичної участі в системі освіти.

Соціальний механізм управління системою освіти може бути визнано адекватним, якщо застосований ним механізм відповідає сучасним вимогам зовнішнього середовища та враховує власну природу освіти як об'єкта управління системи освіти України.

Система освіти чинить значний соціальний тиск, що умовно може презентуватися такими основними складниками: *переорієнтація* системи освіти на потреби ринкової економіки та відкритого суспільства; *боротьба* з бідністю за допомогою підвищення справедливості системи освіти; *фінансування* стабільності, якості та доступності системи освіти; більш ефективне *використання* ресурсів; *перегляд* системи управління і підпорядкування.

Одним із первинних аспектів аналізу ситуації, що сформувалася у сфері освіти, є визначення потреби суб'єкта в його ідентифікації з політичними та соціально-економічними процесами, які відбуваються в країні. Політична або соціально-політична ідентифікація завжди пов'язана із самосвідомістю існування людини або групи в певному соціальному просторі, що більше визначається системою політичного або владного облаштування життя в певному просторі, тобто державною системою життя країни. Якщо ця система відповідає глибинним історичним та психокультурним архетипам певного простору, то поняття «країна» і «державна» співпадають у повсякденній масовій свідомості. У протилежному випадку, вони існують окремо і полягають в явному або латентному конфлікті. На жаль, сьогодні ще не знайшли застосування управлінські технології, які б забезпечували соціальну адекватність задачам, що постають перед освітою.

Актуалізації успадкованих і придбаних особливостей сучасної системи освіти сприяє вплив чинників, визначених вимогами зовнішнього середовища (передусім, соціальним оточенням) і таких, що пред'являються до освіти в контексті євроінтеграції. Головними можна вважати такі: *якість/ефективність* «підвищення якості та ефективності системи освіти і підготовки»; *справедливість* «забезпечення рівного

доступу до системи освіти і підготовки»; *управління* «відкриття системи освіти і навчання для широкого світу»; *оптимізація* мережі закладів освіти з урахуванням загальнодержавних та регіональних потреб; *співпраця* всіх соціальних партнерів у питаннях управління, адміністрування та фінансування; *формування* нового змісту освіти згідно з європейськими стандартами; *розширення* підготовки кадрів зі спеціальностей, що забезпечують інноваційний розвиток національної економіки; *підвищення* добробуту суспільства; *чітко визначити* роль різних соціальних партнерів у контролі й гарантування якості освіти; *участь* обласних, районних рад із питань освіти, громадських організацій, соціальних партнерів, органів місцевого самоврядування, регіональних і місцевих органів управління освітою в моніторингу освітніх послуг, а також у підборі та професійному розвитку персоналу.

Запропонований нами механізм соціального партнерства в управлінні покликаний вдосконалити управлінські структури у сфері освіти, забезпечити їх адекватність соціальним цілям реформи. Функціонування механізму ґрунтується на відповідності економічних ресурсів, які контролює держава, регіони, органи місцевого самоврядування, соціальні партнери, громадські організації та можливостях рішення соціальних задач і проблем конкретного соціуму.

Соціальну несправедливість неможливо подолати виключно одними політичними ініціативами в сфері освіти, однак без співпраці соціальної, виробничої та освітньої сфери справедливості досягти неможливо. Оскільки в Україні заходи з досягнення справедливості стосуються не системи освіти, а політики зайнятості та залучення громадян до суспільного життя (або боротьби з бідністю), то їхня недостатня координація в різних сферах призводить до низької ефективності державної політики; а також забезпечує відкритість системи освіти перед: іншими сферами державної політики; соціально-економічним життям країни; громадськістю та бізнесом (соціальними партнерами); іншими країнами та світовою спільнотою.

Децентралізація державного управління передбачає передання повноважень (функцій, компетентності та відповідальності) від центрального уряду до регіональних і місцевих органів самоврядування. Для системи державного управління в Україні, як і системи управління освітою, цей процес є новим, тому дослідження зазначеної проблеми постає актуальним для центральних і регіональних органів влади.

Проблемою регіональної політики України є відсутність чітко визначених цілей і пріоритетів та невідпрацьованість інструментів впливу. В Концепції державної політики регіональної політики України несистемність політики у сфері подолання територіальної диференціації рівня економічного розвитку та можливостей соціального забезпечення громадян названо однією з важливих причин стримування соціально-економічного розвитку та стабільності в країні.

Складність сучасного соціально-економічного становища України не потрібно сприймати як ознаку

абсолютної неможливості зайняти провідні позиції розвитку системи освіти.

Досвід КНР свідчить про важливість підтримки курсу реформ з боку населення. Формування системи індикативного планування розвитку освіти України має створити передумови для подолання неодолимих мислення, проведення якісного зсуву теоретико-практичних пошуків, сприяти утворенню загальнонаціональної мобілізаційної ідеї, максимальній консолідації суспільства на засадах діяльності владних структур з роз'яснення доцільності перетворень, нівелювати заспокоєність і задоволення досягнутим.

Аналіз регіональної політики ЄС засвідчує, що фінансова підтримка сприяння розвитку та структурному вирівнюванню економічно відсталих регіонів загалом провадять через структурні фонди, серед яких Європейський фонд регіонального розвитку, Європейський соціальний фонд, Секція управління сільського господарства Європейського гарантійного фонду, Управління фінансових інструментів для сприяння розвитку рибальства, Фонд вирівнювання.

На нашу думку, важливе значення у впровадженні академічної доброчесності в освіті буде відігравати соціальне партнерство. Відповідно до ст. 42 Закону України «Про освіту», академічна доброчесність – це комплекс етичних принципів і визначених законом правил, якими мають керуватися учасники освітнього процесу під час навчання, викладання та провадження наукової (творчої) діяльності з метою забезпечення довіри до результатів навчання та/або наукових (творчих) досягнень [14].

Визначено на законодавчому рівні порушення академічної доброчесності, якими вважають:

– *академічний плагіат* – оприлюднення (часткове або повне) наукових (творчих) результатів, отриманих іншими особами, як результатів власного дослідження (творчості) та/або відтворення опублікованих текстів (оприлюднених творів мистецтва) інших авторів без зазначення авторства;

– *самоплагіат* – оприлюднення (часткове або повне) власних раніше опублікованих наукових результатів, як нових наукових результатів;

– *фабрикація* – вигадання відомостей чи фактів, які використовують в освітньому процесі або наукових дослідженнях;

– *фальсифікація* – свідомо зміна чи модифікація наявних даних, що стосуються освітнього процесу чи наукових досліджень;

– *списування* – виконання письмових робіт із залученням зовнішніх джерел інформації, окрім дозволених для використання, зокрема під час оцінювання результатів навчання;

– *обман* – надання завідомо неправдивої інформації щодо власної освітньої (наукової, творчої) діяльності чи організації освітнього процесу; формами обману є академічний плагіат, самоплагіат, фабрикація, фальсифікація та списування;

– *хабарництво* – надання (отримання) учасником освітнього процесу чи пропозиція щодо надання

(отримання) коштів, майна, послуг, пільг чи будь-яких інших благ матеріального або нематеріального характеру з метою отримання неправомірної переваги в освітньому процесі;

– *необ'єктивне оцінювання* – свідоме завищення або заниження оцінки результатів навчання здобувачів освіти [14].

Відповідно до ст. 49 згаданого документа, громадська акредитація закладу освіти – це оцінювання закладу освіти щодо ефективності внутрішньої системи забезпечення якості освіти та досягнення здобувачами освіти результатів навчання, передбачених освітніми програмами та стандартами освіти. Вона буде здійснюється з метою визнання якості освітньої діяльності закладу освіти та формування його позитивного іміджу і репутації. Її здійснюють акредитовані в установленому порядку фахові громадські об'єднання, інші акредитовані юридичні особи, які здійснюють незалежне оцінювання якості освіти та освітньої діяльності [14].

Розширення повноважень щодо участі в управлінні, виробленні освітньої політики соціальних партнерів галузі освіти, на нашу думку, постає актуальним і вчасним. В суспільстві назріла проблема в правовому врегулюванні участі соціальних партнерів в управлінні освітою, виробленні стандартів, кваліфікаційних вимог до професій, а також більш широкого залучення громадськості, бізнесу.

Новий закон «Про освіту» передбачає дуальну систему підготовки професійних кадрів, що надасть можливість здобувачам отримувати вміння та навички не лише теоретично у закладах загальної середньої освіти, а й безпосередньо на виробництві. Це максимально наблизить сучасну освіту до реальної виробничої бази, з новими досягненнями техніки, адже відсутність коштів у фінансуванні державних навчальних закладів не надає можливості забезпечувати новітніми засобами виробництва як в сільському господарстві, так і на виробничих потужностях заводів і фабрик.

Таким чином, підсумовуючи колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин між соціальними суб'єктами шляхом розроблення та реалізації спільних соціально-трудових договорів, програм чи угод на визначені терміни, що забезпечують оптимальний баланс і реалізацію основних інтересів різних соціальних груп, інструментів і механізмів погодження інтересів учасників виробничого процесу: працівників та роботодавців, ми дійшли висновку, що без впровадження соціального партнерства в управлінні освітою, буде складно подолати кризові явища в економіці країни, підготовці високодосвідчених фахівців. Соціальне партнерство сприятиме всебічному розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування власної діяльності на користь іншим людям та суспільству, збагаченню на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного

потенціалу українського народу, підвищення освітнього рівня громадян з метою забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [14].

Використані літературні джерела

1. *Дубровський І. М.* Система соціального партнерства як регулятор соціально-трудових відносин в умовах трансформації українського суспільства (соціологічний аналіз) : дис. ... канд. соціол. наук : спец. 22.00.07 / І. М. Дубровський. – Харків, 2001.

2. *Колот А.* Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання : монографія / А. Колот. – Київ : КНЕУ, 2004. – 230 с.

3. *Ляшенко Т.* Соціальне партнерство: шлях до ринкової держави / Т. Ляшенко // Юридичний вісник. – 1999. – № 18, 6–12 трав.

4. *Мірошниченко О.* Система показників стану соціального партнерства в Україні та її інформаційне забезпечення / О. Мірошниченко // Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України : зб. наук. пр. – Вип. 7. – Тернопіль : Економ. думка, 2002. – С. 200–205.

5. *Сорока М. Я.* Особливості розвитку початкової професійної освіти в умовах децентралізації в Російській Федерації : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.04 / М. Я. Сорока. – Київ, 2008.

6. *Українець С.* Соціальне партнерство в Україні: перспективи законодавчого регулювання / С. Українець // Україна: аспекти праці. – 1998. – № 2. – С. 22–25.

7. *Щербак Л. В.* Створення системи соціального партнерства у сфері професійно-технічної освіти (методичні рекомендації) / Л. В. Щербак. – Київ : Геопринт, 2008. – 45 с.

8. Про соціальний діалог в Україні [Електронний ресурс] : Закон України від 23 груд. 2010 р. № 2862-VI. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-17>. – Назва з екрана.

9. Про Національну тристоронню соціально-економічну раду [Електронний ресурс] : Указ президента України № 347/2011. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/13309.html>. – Назва з екрана.

10. Засади соціального партнерства, вироблені МОП [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/.../132/>. – Назва з екрана.

11. *Есинова Н. И.* Экономика труда и социально-трудовые отношения: учеб. пособие / Н. И. Есинова. – Київ : Кондор, 2003. – С. 102–133.

12. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; голов. ред. В. Г. Кремень. – Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

13. *Халаш Г.* Образовательная политика: новые вызовы и возможности / Г. Халаш // Практическое руководство по государственной политике. – Київ, 2002. – С. 26–36.

14. Про освіту [Електронний ресурс] : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. – Назва з екрана.

Bibliography

1. *Dubrovskyi I. M.* Systema sotsialnoho partnerstva yak rehuliator sotsialno-trudovykh vidnosyn v umovakh transformatsii ukrainskoho suspilstva (sotsiologichnyi analiz) : dys. ... kand. sotsiol. nauk : spets. 22.00.07 / I. M. Dubrovskyi – Kharkiv, 2001.

2. *Kolot A.* Sotsialno-trudovi vidnosyny: teoriia i praktyka rehuliuвання : monohrafiia / A. Kolot. – Kyiv : KNEU, 2004. – 230 s.

3. *Liashenko T.* Sotsialne partnerstvo: shliakh do rynkovoї derzhavy / T. Liashenko // Yurydychnyi visnyk. – 1999. – No 18, 6–12 trav.

4. *Miroshnychenko O.* Systema pokaznykiv stanu sotsialnoho partnerstva v Ukraini ta yii informatsiine zabezpechennia / O. Miroshnychenko // Rehionalni aspekty rozvytku i rozmishchennia produktyvnykh syl Ukrainy : zb. nauk. pr. – Vyp. 7. – Ternopil : Ekonom. dumka, 2002. – S. 200–205.

5. *Soroka M. Ya.* Osoblyvosti rozvytku pochatkovoї profesiinoї osvity v umovakh detsentralizatsii v Rosiiskii Federatsii : dys. ... kand. ped. nauk : spets. 13.00.04 / M. Ya. Soroka. – Kyiv, 2008.

6. *Ukrainets S.* Sotsialne partnerstvo v Ukraini: perspektyvy zakonodavchoho rehuliuвання / S. Ukrainets // Ukraina: aspekty pratsi. – 1998. – № 2. – S 22–25.

7. *Shcherbak L. V.* Stvorennia systemy sotsialnoho partnerstva u sferi profesiino-tekhnichnoi osvity (metodychni rekomendatsii) / L. V. Shcherbak. – Kyiv : Neoprynt, 2008. – 45 s.

8. Pro sotsialnyi dialoh v Ukraini [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 23 hrud. 2010 r. № 2862-VI. – Rezhym dostupu: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2862-17>. – Nazva z ekrana.

9. Pro Natsionalnu trystoronniu sotsialno-ekonomichnu radu [Elektronnyi resurs] : Ukaz prezidenta Ukrainy № 347/2011. – Rezhym dostupu: <http://www.president.gov.ua/documents/13309.html>. – Nazva z ekrana.

10. Zasady sotsialnoho partnerstva, vyrobleni MOP [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://studentam.net.ua/content/view/.../132/>. – Nazva z ekrana.

11. *Esynova N. Y.* Ekonomyka truda y sotsyalno-trudovye otnosheniya: ucheb. posobyе / N. Y. Esynova. – Kyiv : Kondor, 2003. – S. 102–133.

12. Entsyklopediia osvity / Akad. ped. nauk Ukrainy ; holov. red. V. H. Kremen. – Kyiv : Yurinkom Inter, 2008. – 1040 s.

13. *Khalash H.* Obrazovatelnaia polytyka: novye vyzovy y vozmozhnosti / Habor Khalash // Praktycheskoe rukovodstvo po hosudarstvennoi polytyke. – Kyiv, 2002. – S. 26–36.

14. Pro osvitu [Elektronnyi resurs] : Zakon Ukrainy vid 5 veres. 2017 r. № 2145-VIII. – Rezhym dostupu: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>. – Nazva z ekrana.